

به نام خدا

امام صادق علیه السلام و تربیت شاگردان برجسته علمی در حوزه های مختلف

نگارش: احد داوری^۱

محمد سبحانی یامچی^۲

Davariahadd.blog.ir

چکیده

انتقال اندیشه های علمی و فلسفی کشورهای تازه فتح شده به میان مسلمانان، دگرگونی حکومت اموی به عباسی، پیدایش عقاید مختلف کلامی در میان مردم مسلمان، همچنین انتشار علوم اسلامی همچون تفسیر، فقه، حدیث، کلام، جدل و... شرایطی را فراهم کرد که امام صادق علیه السلام بنا به وظیفه شرعی خود در تبیین اسلام ناب محمدی و علوی شیوه شاگردپروری را انتخاب نمود؛ که لازم است چرایی، مبانی و مصادیق مهم آن مورد بررسی قرار گیرد. بر این اساس در این نوشتار پس از ذکر اهمیت مساله و معرفی مختصر شخصیت علمی امام صادق علیه السلام، دلیل انتخاب شیوه شاگردپروری توسط امام مورد کنکاش قرار گرفته و با ذکر گوشه هایی از فضای فرهنگی اجتماعی و سیاسی عصر امام، مبانی تربیتی امام تبیین شده و نمونه هایی از شاگردان خاص حضرت در حوزه های مختلف علمی به طور اجمال معرفی شده است که می توان از هشام بن حکم، جابر بن یزید جعفی، مومن طاق، زرارۀ بن اعین، ابان بن تغلب، مفضل بن عمر، جابر بن حیان، ابو حمزه ثمالی و علی بن یقطین نام برد.

۱. دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم؛ ahaddavari@gmail.com

۲. هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم مراغه؛ yamchi88@gmail.com

واژگان کلیدی: امام صادق علیه السلام، شاگردپروری، علوم، مبانی تربیت، شرایط فرهنگی قرن دوم، شاگردان خاص.

مقدمه

یکی از راه های گسترش علم، تربیت شاگرد می باشد؛ اگر این تربیت به سمت مسائل تخصصی پیش رود در ترویج علم نقش بسزایی خواهد داشت و اهمیت این مساله زمانی بیشتر خواهد بود که فرد عالمی بخواهد روی موضوع تمرکز نموده و به طور ویژه در شاگردپروری بکوشد؛ و نتایج درخشانی در طول تاریخ ارائه دهد. نمونه ای که در اینجا مورد تحلیل قرار می گیرد بررسی چرایی، مبانی و مصادیق شاگردپروری حضرت جعفر بن محمد امام صادق علیهما السلام است، مطالعه مساله مزبور برای پژوهشگران راهگشاست تا بدانند در هر شرایطی می توان به مطالعات عمیق و تخصصی دست یافت؛ از طرف دیگر بیان می کند از هر فرصتی حتی تغییر قدرت ها و تبادل حکومت ها می توان جهت پیشبرد اهداف علمی بهره گرفت. از این جهت نیز این مساله ارزش مطالعه دارد که حضرت صادق علیه السلام یکی از امامان معصوم شیعه در سیره علمی و عملی خود به این موضوع تاکید خاصی داشته است و لازم است تا هر شیعه ای برای تاسی به این الگوها شیوه عملی و عملی آن امام را مورد واکاوی قرار داده و از آن الگو بگیرد؛ از آنجایی که حضرت صادق علیه السلام به عنوان یکی از علمای اسلام نیز مطرح می باشد و همه فرقه های مختلف فقهی باواسطه یا بلاواسطه از تعالیم آن حضرت بهره گرفته اند^۱؛ به طوری که حتی محمد بن حنفیه (که نامش در اصل نعمان بن ثابت بود) می گوید: لَوْ لَا السَّنَتَانِ لَهَلَكَ نُعْمَانُ^۲ لذا بررسی شیوه عملی چنین شخصیتی برای عموم مسلمانان مثمر ثمر خواهد بود؛ حتی اگر بخواهیم از حوزه عقاید پا را فراتر گذاشته و بدون توجه به اعتقادات سخن بگوییم باز تتبع در شیوه عملی امام صادق علیه السلام برای هر جوینده علمی با هر اعتقادی قابل استفاده بوده و راهگشاست چرا که توانست بالغ بر چهارهزار شاگرد متخصص^۳ در حوزه های مختلف علمی تربیت کند؛ بویژه در برخی شاخه های علوم، مطالبی را تذکر داده است که تا آن روز در هیچ دانش بشری به آنها کمترین اشاره ای نشده بود. توان علمی بالای امام و برخورد صادقانه و کریمانه امام از یک طرف و برخورد سرسختانه صاحبان زر و زور آن روز یعنی اموی ها از جمله دلایلی بود که باعث این همه تجمع دانش طلبان به گرداگرد امام باقر و امام صادق علیه السلام گردید^۴. بی شک در میان این شاگردان کسانی بیشترین بهره را خواهند برد که ارتباط بیشتری با آن حضرت داشته و با معدن علم و چشمه

۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۸، ص ۷۳؛ حیدر، اسد، امام صادق و مذاهب چهارگانه، ج ۱، ص ۱۰۰.

۲. علامه حلی، حسن بن یوسف؛ نهایة الوصول، ج ۲، ص ۱۸، به نقل از آلوسی.

۳. طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری، ج ۲، ص ۲۰۰.

۴. معروف الحسنی، هاشم، سيرة الأئمة الاثني عشر عليهم السلام، ج ۳، ص ۲۴۴.

حکمت بیشترین تناسب را داشته باشد که امام صادق علیه السلام از جد بزرگوارش حضرت علی علیه السلام نقل کرده است که فرمودند: «إِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ شَجَرَةُ النَّبُوَّةِ وَ مَوْضِعُ الرِّسَالَةِ وَ مُخْتَلَفُ الْمَلَائِكَةِ وَ بَيْتُ الرَّحْمَةِ وَ مَعْدِنُ الْعِلْمِ»^۱.

اهمیت دیگر مساله در تاکید بر تخصص پروری است که در هر مساله ای نیاز به متخصص وجود دارد و محققان باید از سطحی نگری پرهیزند و به ژرف کاوی روی آورند. از طرف دیگر برای دولتمردان بیان می کند که آنها باید زمینه را برای تربیت متخصصان مختلف مورد نیاز جامعه اسلامی فراهم نمایند. همچنین بیان می کند که دولتمردان باید در هر کاری از متخصص آن کار استفاده نمایند؛ همانگونه که در عملکرد امام مشاهده می شود که حضرت در برخی مناظرات به جای آنکه خود به سوالات پاسخ دهید امر را به شاگردانش می سپرد که در آن موضوع تخصص داشتند و نمونه هایی از آن ذکر خواهد شد.

عملکرد علمای اسلام در نحوه تبیین شاگردپروری امام صادق علیه السلام قابل توجه است به عنوان نمونه فقط از علامه طباطبایی نام می بریم که در کتاب شیعه در اسلام که مدت هایی به عنوان منبع درس شیعه شناسی در دانشگاه های غرب بوده است^۲ و در آن مهم ترین مسائل اعتقادی شیعه را برشمرده است و در واقع بیانگر هویت واقعی مذهب تشیع است^۳ در بخش مربوط به زندگی امام صادق علیه السلام پس از ذکر مختصر فضای فرهنگی اجتماعی و سیاسی عصر امام، به معرفی شاگردان و شخصیت های علمی در فنون مختلف عقلی و نقلی پرداخته است^۴ و این دلیل بر آن است که وجود این شخصیت ها بخشی از تاریخ شیعه را تشکیل داده است؛ لذا لازم است تا با ابعاد مختلف علمی آنها آشنا شده و در زندگی مورد استفاده قرار گیرد.

نگاهی به کتاب های مختلف تاریخی و اعتقادی بیانگر آن است که علمایی در این موضوع دست به قلم برده و در این زمینه مطالبی را تدوین کرده اند که عطش اهل علم را سیراب نکرده و لذا به کاوش در جنبه های گوناگون موضوع پرداخته اند؛ از جمله می توان به کتاب الفایق فی رواة و اصحاب الامام الصادق علیه السلام اشاره کرد که توسط عبدالحسین شبستری در سه جلد به زیور طبع آراسته شده است، همچنین پایان نامه «تاثیر شاگردان ممتاز امام صادق علیه السلام در گسترش دانش مسلمین» اشاره کرد که توسط زهرا هاشمی برای اخذ مدرک کارشناسی ارشد رشته تاریخ

۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۵۴۹.

۲. طباطبایی، محمد حسین، شیعه در اسلام، ص ۱۲.

۳. همو، ص ۲۵.

۴. همو، ص ۳۰۲.

تشیع به راهنمایی مینو صدرزاده نوشته شده است. همچنین پایان نامه کارشناسی ارشد ریحانه صهبائی زارعی قابل ذکر است که با عنوان «شاگردان برجسته امام جعفر صادق علیه السلام» در رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی نوشته شده است، در برخی موارد نیز شخصیت علمی، حدیثی یا تفسیری برخی شاگردان خاص حضرت مورد کاوش قرار گرفته است از جمله «جابر بن یزید جعفی و تفسیر او» توسط ابوالفتح جمشیدی مطلق در مقطع کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم نوشته شده است. گاهی مقالات مختلف علمی پژوهشی تدوین شده است.^۱

با توجه به آنچه ذکر شد باید به این سوالات پاسخ داد که چرا امام صادق علیه السلام از شیوه شاگرد پرور برای تبیین معارف اسلامی استفاده کرده است؟ مبانی امام در تربیت شاگردان چه بوده است؟ چه نمونه هایی از شاگردان در مکتب تعلیمی امام صادق علیه السلام می توان برشمرد؟

پاسخ به سوالات فوق وابسته به آن است که شخصیت آن حضرت شناخته شده و توانایی علمی امام به اثبات برسد تا نوبت به تربیت شاگرد برسد. بر این اساس به معرفی مختصر امام می پردازیم.

امام ۸۳ سال پس از هجرت پیامبر اسلام به مدینه متولد و در سال ۱۴۸ هجری در همان شهر محل تولدش به شهادت رسیده است^۲ و در این مدت ۶۵ ساله دوازده تن از خلفای مروانی و عباسی حکومت مسلمانان را به دست گرفتند^۳ امام صادق علیه السلام چهارده سال اول عمر خود را تحت ارشاد و هدایت پدر بزرگش امام زین العابدین علیه السلام بزرگ شد^۴. با رحلت امام زین العابدین علیه السلام، جعفر صادق علیه السلام وارد عنفوان جوانی شد و در حدود بیست و سه سال از عمرش تحت ارشاد پدرش امام محمد باقر علیه السلام سپری گشت. در طول این سال ها او نه تنها تلاش های پدرش را به تثبیت امامت خود می دید، بلکه حتی به عنوان بزرگترین پسر خانواده، در همه این فعالیت ها شرکت داشت. چون امام باقر علیه السلام رحلت کرد، امام جعفر صادق علیه السلام، سی و چهار یا سی و

۱. دیباجی، ابراهیم، **توحید مفضل**، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۳۴، شماره ۲، ۱۳۷۵؛ کریمی محمود و طاووسی مسرور، سعید، **خدمات علمی جابر بن یزید جعفی به اسلام و شیعه**، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی، سال هفتم، شماره ۲۸ زمستان ۸۸؛ عالم زاده، هادی و کوهکن، رضا، **مسئله جابری** (نوع شناسی اشارات جابر بن حیان به امام جعفر صادق علیه السلام)، دو فصلنامه اسلام پژوهی، شماره اول. پاییز و زمستان ۸۴.

۲. مفید، محمد بن محمد، **الارشاد**، ج ۲، ص: ۱۷۹-۱۸۰؛ مسعودی، علی بن حسین، **إثبات الوصیة**، ص ۱۸۹.

۳. شهیدی، جعفر، **زندگانی امام صادق جعفر بن محمد علیه السلام**، ص ۱۱.

۴. طبرسی، فضل بن حسن، **تاج الموالید**، ص ۹۳.

هفت‌ساله بود. تقدیر چنین خواسته بود که او حد اقل بیست و هشت سال سرپرستی شیعیان را در دست داشته باشد و دوران امامت او طولانی‌تر از هر امام دیگری از خاندان امام حسین علیه السلام است.^۱

بررسی شخصیت علمی امام صادق علیه السلام در مصادر تاریخی به نکاتی قابل توجه معطوف شده است، و علاوه بر آنکه حضرت به عنوان امام برای شیعه مطرح است که باید برخی علوم را دارا باشد و این مطلب در جای خود قابل اثبات است.^۲ برخی روایات ذکر شده از حضرت بیانگر علم آن حضرت در حوزه های مختلف دینی است از جمله مسعودی نقل کرده است که حضرت می فرماید: و الله انی لأعلم ما فی السماء و ما فی الأرض و ما فی الجنة و ما فی النار و ما کان و ما یکون الی أن تقوم الساعة. ثم سکت ثم قال: اعلمه من کتاب الله عز و جل؛ يقول: تبیاناً لكل شیء (نحل: ۸۹)^۳ و در تفسیر آیه ۷ سوره آل عمران می فرمایند: نحن الراسخون فی العلم و نحن نعلم تاویله^۴ همانگونه که همچون علی علیه السلام فرمودند: سلونی قبل ان تفقدونی فانه لا یحدثکم احد بعدی بمثل حدیثی^۵ و از برخی روایات نیز استفاده می شود که برخی علوم خاص نظیر علم جفر را نیز داشته است^۶؛ البته طبق برخی نظرات، بیش از ۲۰ کتاب نیز به حضرت منسوب است.^۷ در بیان علم جامع و کامل حضرت نیز می توان به این روایت استناد کرد که فرمودند: لو لا أن یقع عند غیرکم کما قد وقع غیره لأعطیتکم کتاباً لا تحتاجون الی أحد حتی یقوم القائم^۸. البته تعدادی از علمای زمان حضرت نیز به این علم اعتراف کرده اند؛ از جمله مالک بن انس می گوید: «مارأت عین ولا سمعت اذن ولا خطر علی

۱. جعفری، حسین محمد، تشیع در مسیر تاریخ، ص ۳۰۳.

۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۶۸۵؛ مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۲۶، ص: ۱۵۹-۱۸۰.

۳. مسعودی، علی بن حسین، إثبات الوصیة، ص ۱۸۹.

۴. صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۲۰۴؛ کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۵۲۹.

۵. قاضی نعمان، محمد، شرح الأخبار، ج ۳، ص: ۲۹۲-۲۹۳؛ محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۴۷، ص ۳۳؛ و با اندکی تفاوت در صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات، ص ۲۹۶.

۶. طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری، ج ۱، ص ۵۳۵؛ مفید، محمد بن محمد، الإرشاد، ج ۲، ص ۱۸۶؛ مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۷۹-۱۸۳؛ عاملی، محسن امین، أعیان الشیعة، ج ۱، ص ۶۶۰-۶۶۴.

۷. محسن امین، أعیان الشیعة، ج ۱، ص ۶۶۸-۶۶۹.

۸. حر عاملی، محمد بن حسن، إثبات الهداة، ج ۵، ص ۱۴۲.

قَلْبِ بَشَرٍ أَفْضَلُ مِنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ» چشمی ندیده و گوشی نشنیده و به قلب بشر خطور نکرده مردی بافضیلت‌تر از جعفر بن محمد.^۱

محمد بن عبد‌الکریم شهرستانی، صاحب کتاب معروف الملل والنحل درباره آن حضرت می‌گوید: «هُوَ ذُو عِلْمٍ غَزِيرٍ، وَادَبٍ كَامِلٍ فِي الْحِكْمَةِ، وَزُهْدٍ فِي الدُّنْيَا، وَوَرَعَ عَنِ الشَّهَوَاتِ»^۲ یعنی او، هم دارای علم و حکمت فراوان و هم دارای زهد و ورع و تقوای کامل بود. بعد می‌گوید مدتها در مدینه بود، شاگردان و شیعیان خود را تعلیم می‌کرد، و مدتی هم در عراق اقامت کرد و در همه عمر متعرض جاه و مقام و ریاست نشد و سرگرم تعلیم و تربیت بود.^۳ از ابوحنیفه نیز نقل شده است که می‌گوید: «ما هذا ببشر و إن كان في الدنيا روحاني يتجسد إذا شاء، و يتروح إذا شاء، فهو هذا. و أشار إلى الصادق»^۴. از جاحظ نیز نقل شده که گفته است: جعفر بن محمد الذي ملأ الدنيا علمه و فقهه.^۵

دلیل انتخاب شیوه شاگردپروری توسط امام علیه السلام

با توجه به توضیحات ارائه شده این سوال به ذهن می‌رسد که چرا امام صادق علیه السلام در تبلیغ اسلام و تبیین معارف قرآن کریم از شیوه شاگرد پروری استفاده نموده است؟ و همانند اسلاف خود از شیوه‌هایی نظیر قیام مسلحانه، یا دعا استفاده نکرده است؟ برای پاسخ به این سوال و تبیین بهتر مساله شاگرد پروری امام صادق علیه السلام لازم است ابتدا شرایط فرهنگی اجتماعی و سیاسی عصر زندگانی آن حضرت را بشناسیم تا روشن گردد که بهترین شیوه ممکن در آن مقطع زمانی توسط امام مورد استفاده قرار گرفته است.

در یک نگاه کلی فضای فرهنگی اجتماعی عصر امام صادق علیه السلام را اینگونه می‌توان به تصویر کشید: در عصرزندگی امام علاوه بر حوادث سیاسی، یک سلسله حوادث اجتماعی و پیچیدگی‌ها و ابهام‌های فکری و روحی پیدا شده بود، و به تدریج به علل مختلف جبهه‌های علمی و فکری به وجود آمد. نحله‌ها و مذهب‌ها در اصول دین و

۱. محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۴۷، ص ۲۸؛ عطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الصادق، ج ۱، ص ۱۸۹؛ مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۸، ص ۷۴.

۲. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۷۶.

۳. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۸، ص ۳۶.

۴. حیدر، اسد، الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، ج ۱، ص ۵۶.

۵. شوشتری، نور الله، إحقاق الحق، ج ۲۸، ص ۴۷۶؛ جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی ائمه، ص ۳۲۵.

فروع دین پیدا شدند. به بیان دیگر مسلمانان در این وقت از میدان جنگ و لشکرکشی متوجه فتح دروازه‌های علم و فرهنگ شدند. علوم اسلامی در حال تدوین بود. مسلمانان پس از فتح سرزمین‌های همسایه شرقی و شمالی با مردمی روبرو شدند که اندیشه‌های آنها در باره دین همانند مسلمانان ساده و بی‌آلایش نبود و... بسیاری از دانشمندان آن سرزمین‌ها سال‌ها به بحث‌های عقلانی، علم کلام و... سرگرم بودند، زمانی که مسلمانان ساده ذهن با چنین مردمی روبرو شوند طبیعی است میان آنها بحث‌هایی درگیرد.^۱

در نگاه سیاسی از یک طرف زد و خورد اموی‌ها و عباسی‌ها فترتی به وجود آورد و مانع بیان حقایق را تا حدی از بین برد، و از طرف دیگر در میان مسلمانان یک شور و هیجان برای فهمیدن و تحقیق پیدا شد؛ ضعیف شدن و سپس در هم ریختن حکومت مروانیان چنان که آزادی بیان را فراهم آورد، آزادی بحث‌های علمی را در تمامی شاخه‌های گوناگون نیز موجب شد. از این جمله رونق گرفتن بحث‌های کلامی در حلقه‌های دینی بود، خواه برای افزودن دانش و خواه برای مغلوب کردن خصم.^۲ امام در چنین شرایطی جبهه علمی و فرهنگی را رهبری کرده و بساط تعلیم و ارشاد خود را گستراند و به حل معضلات علمی در معارف و احکام و اخلاق پرداخت.

ترجمه کتاب‌های یونانی، هندی، فارسی و... در این زمان از سوی مسلمانان باعث پیدایش گروه‌هایی از جمله زندیقان یا دهری‌ها، مجسمه، مرجئه و... گردید که خطر بزرگی برای انحراف یا نابودی اسلام به شمار می‌رفت،^۳ در مواقعی زناده و امثال ابن ابی العوجا و ابوشاکر دیصانی با حضرت مواجه کرده و جواب سوال‌های خود را به راحتی دریافت می‌کنند و امام بدون هیچ ترسی به سوال‌های آنها پاسخ می‌دهد؛ گاهی سوال از سوی بزرگان معتزله همچون عمرو بن عبید و واصل بن عطا مطرح و از طرف امام جواب ارائه می‌شود و گاهی فقهای به نام عصر یعنی افرادی همچون ابو حنیفه و مالک بن انس در محضر امام شاگردی می‌کنند و از علم امام فرا می‌گیرند. گاهی متصوفه به سراغ حضرت می‌آیند و سوال و جواب آنها در تاریخ مضبوط است. از مشخصات این عصر، انتشار علوم اسلامی همچون تفسیر، فقه، حدیث، کلام، جدل و علوم دیگر مانند انساب، لغت، شعر، ادب، خط، تاریخ، نجوم و غیره بود.^۴

۱. شهیدی، جعفر، زندگانی امام صادق جعفر بن محمد علیه السلام، ص ۴۸.

۲. همو، ص ۴۷.

۳. حسنی، علی اکبر؛ تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ص ۱۶۴.

۴. امین عاملی، محسن؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۶۴.

با این توضیح می توان گفت که زمان امام صادق علیه السلام زمانی بود که برخورد افکار و آراء و جنگ عقاید شروع شده بود و ضرورت ایجاب می کرد که امام کوشش خود را در این صحنه و این جبهه قرار دهد. همیشه باید در این گونه امور به اثر کار توجه داشت. امام علیه السلام فرصت را برای تعلیم و تأسیس کانون علمی مناسب دید و به این کار همت گماشت.^۱ به طوری که تعداد روایاتی که از امام صادق علیه السلام نقل شده است به بیش از ۳۸ هزار حدیث می رسد،^۲ سخنان بزرگ و راهنمایی ارزنده اش دیوار جهل و نادانی را فرو ریخت و آیین واقعی حضرت محمد صلی الله علیه و آله را از نو طرح ریزی کرد. بدین مناسبت او را پایه گذار و مؤسس فقه «شیعه» می دانند و مذهب فقهی شیعه، بعدها به نام او «فقه جعفری» خوانده شد.^۳

در تکمیل بحث اشاره به نکات زیر نیز لازم است:

الف: در سال های آغازین حیات امام اهل سنت اجازه نگارش احادیث را پیدا کردند و خود این مساله باعث ایجاد تلاش علمی مضاعف در بین مسلمانان بود و این کار بر شیعیان نیز تاثیر داشت هرچند که شیعه قبلاً اجازه نگارش حدیث را از ائمه دریافت کرده بود.^۴

ب: در دوران امامت امام صادق علیه السلام تنها در دهه سوم قرن دوم هجری، آزادی نسبی وجود داشت که حتی در همان دهه نیز فعالیت های آن حضرت و شیعیان تحت کنترل بود، اما پیش از آن، در دوران امویان (که در سال ۱۳۲ سقوط کردند) و پس از آن به وسیله منصور عباسی، شدیدترین فشارها علیه شیعیان اعمال می شد، به طوری که جرأت هر گونه ابراز وجودی از آنها سلب شده بود. در روایتی آمده است: شخصی از اصحاب ابو جعفر ثانی (امام دهم) علیه السلام از آن حضرت پرسید: مشایخ ما به علت اختناق شدیدی که در زمان آنها وجود داشت از نقل حدیث خودداری نموده و تنها به نوشتن آن اکتفا کرده اند، اینک آن کتابها در دسترس ما قرار دارد، آیا ما از این کتابها می توانیم نقل حدیث کنیم؟ امام فرمود: روایات موجود در آن کتابها حق است و از آنها می توانید نقل حدیث نمایید.^۵

۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۸، ص ۴۶-۴۹.

۲. عطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲۲، ص ۶۵۰.

۳. طباطبایی، محمد حسین، تعالیم اسلام، ص ۱۷۶.

۴. گرجی، ابو القاسم، تاریخ فقه و فقها، ص ۱۱۷-۱۱۹.

۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۱۳۱.

روایت فوق گویای این حقیقت است که فشار سیاسی بر اهل بیت و شیعیان آنها در دوران مزبور تا چه حد اوج گرفته بود که مشایخ شیعه حتی مجال نقل احادیث ائمه را نداشتند. اصحاب امام به منظور صیانت خود از گزند منصور، مجبور بودند به طور کامل تقیه نموده و مواظب باشند تا کوچکترین بی احتیاطی از آنان سر نزنند. این محدودیت طبعاً سبب می شد تا علوم اهل بیت و فتاوی فقهای آنان تا حدودی متروک بماند. تأکدهای مکرر امام صادق علیه السلام بر تقیه، خود دلیل آشکاری بر وجود چنین فشار سیاسی بود. خطر هجوم بر شیعه چنان نزدیک بود که امام برای حفظ آنان، ترک تقیه را مساوی ترک نماز اعلام فرمود؛^۱ از جمله امام به معلی بن خنیس - که به دست حاکمان زمان خود کشته شد - فرمود: یا معلی! اکتُم امرنا و لا تذعه، فان من کتم امرنا و لا یذیعہ أعزّه الله فی الدنیا.^۲ ای معلا! اسرار ما را پنهان بدار و آن را به همه کس نگو، خداوند کسی را که اسرار ما را پنهان داشته و آن را بر ملا نسازد، در دنیا عزیز می دارد. به هر حال این روایات حاکی از شدت فشار به شیعیان است.^۳

شرایط عصر زندگی امام در برخی اشعار منتسب به حضرت نیز یافت می شود:

ذَهَبَ الْوَفَاءُ ذَهَابَ أُمْسِ الذَّاهِبِ وَالنَّاسُ بَيْنَ مُخَاتَلٍ وَمُؤَارِبٍ
يُقْشُونَ بَيْنَهُمُ الْمَوَدَّةَ وَالصَّفَا وَقُلُوبُهُمْ مَحْشُوءَةٌ بِعِقَارِبٍ^۴

وفا از میانه رفت چنان که روز گذشته رفت و مردم یا فریبکارندو یا به یکدیگر زیان رسان

آشکارا میان خود از دوستی و یک رنگی دم می زنند در حالی که دلهایشان پر است از کژدم ها^۵

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۲۷.

۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۳، ص ۵۶۶؛ برقی، احمد بن محمد، المحاسن، ج ۱، ص ۲۵۵.

۳. جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی ائمه، ص ۳۵۹-۳۶۰.

۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۴۷، ص ۶۱.

۵. شهیدی، جعفر، زندگانی امام صادق جعفر بن محمد علیه السلام، ص ۱۱۵.

مبانی امام در تربیت شاگردان

امام صادق علیه السلام در تربیت شاگردان بر اساس مبانی و اصولی اقدام کرده است که برگرفته از وظیفه امامت بوده و متناسب با شرایط زمان و مقتضیات آن پیاده سازی شده است. به بیان بسیار مختصر امام بر طبق وظیفه شرعی و رسالت خود اقدام کرده است^۱ البته امام گاهی این اصول را در احادیثی برای عموم مردم تبیین کرده است، از جمله در روایتی آمده است: **العالم بزمانه لا تهجم علیه اللوابس**^۲، لذا امام دو اقدام مهم در این زمینه انجام داده است اول تخریب انحراف ها، بدعت ها، افکار و عقاید غلط و.... و دوم سازندگی با ایجاد دانشگاه و تربیت شاگردان و احیای اسلام و مکتب محمدی و علوی به صورت بنیادی^۳. زمان شناسی امام تا آنجایی پیش رفته است که خطاب به ابومسلم در پاسخ به درخواست پذیرش خلافت می فرماید: **ما انت من رجالی و لا الزمان زمانی**^۴.

اقدام امام در تربیت شاگردان بر مبنای توجه به مقتضایات زمان به این شکل ادامه می باید که امام در مقابل مفتی تراشی دستگاه خلافت در معرفی افرادی همچون محمد حنفیه و مالک بن انس^۵ به اقدامات متقابل دست می زند و تربیت و معرفی شاگردان برجسته جهت ارجاع مردم به آنها و تربیت مردم بر اساس آموزه های اسلام ناب محمدی را در دستور کار قرار می دهد.

در کنار اینها بررسی نحوه تعامل امام صادق علیه السلام با شاگردانش بیان گر آن است که امام در تربیت و تخصص پروری به علایق شاگردان نیز توجه داشته است همانگونه که در مورد هشام بن حکم ملاحظه می شود که امام با توجه به علاقه وی به مسائل کلامی، وی را به مطالعه در زمینه مسائل اعتقادی سوق می دهد.^۶

۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲۴، ص ۲۶۸-۲۶۹.

۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۶۱.

۳. حسینی، علی اکبر، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ص ۱۶۴.

۴. حیدر، اسد، الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، ج ۲، ص ۳۰۶.

۵. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، ص ۴۰۰.

۶. همو، ص ۳۴۷.

معرفی نمونه هایی از شاگردان امام صادق علیه السلام (در حوزه های مختلف علمی)

معرفی مصادیق و نمونه ها در هر علمی به فهم موضوع کمک شایانی می کند، شاید ذکر نمونه هایی در علم ریاضی بهترین مصداق باشد تا اهمیت موضوع درک شود. عملکرد قرآن کریم نیز در ذکر نمونه ها و مصادیق قابل توجه است. قرآن در کنار این که بارها به مسائل مختلف اعتقادی در جای جای آیاتش اشاره کرده است ولی باز به مسلمانان در توجه به مصادیق راهنمایی ارائه می کند؛ از جمله پیامبر اسلام را به عنوان اسوه ای معرفی می کند^۱ تا مسلمانان نمونه هایی را در اختیار داشته باشند تا بدانند افرادی وجود داشتند که به همه این مسائل اعتقادی مذکور در جای جای قرآن عمل کرده اند. استفاده از قصص قرآنی نیز در این راستا می تواند توجیه خوبی داشته باشد چرا که قصص قرآنی و ماجراهای مذکور در قرآن از میان هزاران اتفاق قرآنی انتخاب شده اند و خداوند نیز به این مساله اشاره کرده است که همه ماجراهای (حتی مربوط به انبیاء علیهم السلام) در قرآن نیامده است^۲، انتخاب این ماجراها و حوادث هر کدام نکته ای داشته است که قابل تامل است، در هر صورت استفاده از مثال و ذکر مصادیق شیوه قرآن کریم بوده و در علوم بشری نیز جریان دارد. با این توضیح به ذکر نمونه هایی از شاگردان امام صادق علیه السلام می پردازیم. هر چند بررسی یکایک این شاگردان امام صادق و دانشجویان دانشگاه جعفری مجالی مجزا می طلبد؛ همانگونه که نمونه هایی از آنها به صورت پایان نامه های کارشناسی ارشد تدوین شده است^۳ و البته برخی از علما نیز فقط به ذکر نمونه هایی از شاگردان حضرت اکتفا کرده اند،^۴ در هر حال بی شک ذکر همه شاگردان نیز با توجه به کثرت آنها که تعداد آنها به هزاران نفر می رسد امکان ندارد.

برخی از شاگردان امام صادق علیه السلام جزء روسای مکاتب فقهی اهل سنت می باشند همانگونه که در مورد محمد بن حنفیه و مالک بن انس اشاره شد.^۵ و در این مجال برخی شاگردان خاص حضرت را مورد بررسی قرار می دهیم که به دلیل ویژگی های خاصی مورد توجه حضرت بوده اند. توضیح مطلب اینکه در هر جامعه ای برخی انسان ها به علت داشتن ویژگی ها و توانایی های خاص، جایگاه ویژه ای در بین مردم دارند و رفتار و عملکرد آنها مورد توجه

۱. لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ احزاب: ۲۱.

۲. وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ؛ غافر: ۷۸.

۳. از جمله پایان نامه ابوالفتح جمشیدی مطلقاً عنوان «جابر بن یزید جعفی و تفسیر او» که در مقطع کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیثه راهنمایی جعفر نکونام و مشاوره محمدعلی تجریدر سال ۱۳۸۰ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه قم دفاع شده است.

۴. حیدر، اسد، الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، ج ۱، ص ۴۱۹-۴۵۰.

۵. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۲۶.

عموم مردم قرار گرفته و در اغلب موارد در رفتار و تصمیم گیری آنها تاثیر می گذارند. هر چند برخی اندیشمندان عموم مردم را هم در زمینه هدایت جامعه مسئول می دانند^۱ ولی تاثیرگذاری خواص در هدایت فکری، سیاسی، فرهنگی و رفتاری آن جامعه اساسی بوده و نیاز به توضیح چندانی ندارد؛ از طرف دیگر نحوه برخورد و تعامل میان این افراد الگویی ویژه برای عصرها و نسل های بعد ارائه می کند تا از اصول کلی این تعامل برای موفقیت در زندگی و سازندگی بهتر روابط اجتماعی استفاده کنند. به هر روی در این مجال به معرفی بسیار مختصر شاگردان و خاص امام صادق علیه السلام می پردازیم که هر کدام در حوزه مشخصی دارای تخصص بودند.

الف: هشام بن حکم

از اصحاب جوان امام صادق علیه السلام است که زمان امام کاظم علیه السلام نیز درک کرد. وی قبل از آشنایی با امام صادق علیه السلام در مباحث کلامی مباحثی داشت و دارای استدلال های قوی بود که همه مناظره کنندگان را مغلوب خود می خواست.^۲ سفر امام به عراق باعث ملاقات هشام بن حکم با امام گردید و این برخورد در حیره اتفاق افتاد و باعث دلبستگی هشام گردید^۳، امام صادق علیه السلام وی را احترام می کرد در حالی که هنوز جوان بود. و می فرمود: «هذا ناصرنا بقلبه و لسانه و يده»^۴ وی مناظرات زیادی در بحث امامت داشت و یکی از زبردست ترین شاگردان امام در مباحث کلامی بود^۵ و روایت های زیادی را از امام در مباحث اعتقادی نقل کرده است که برخی از آنها در کتب تفسیری نیز یافت می شود.^۶

ب: جابر بن یزید جعفی

وی از اصحاب نامدار امام باقر و صادق علیهما السلام است^۷، او اهل کوفه بود و ۱۸ سال برای کسب علم از محضر امام باقر علیه السلام به مدینه هجرت کرد او عمر خود را در تعلیم و تعلم علوم اسلامی صرف نمود و سهم غیر قابل انکاری در توسعه علوم تفسیر، حدیث، تاریخ، فقه و کلام در بین عامه مسلمین و بخصوص شیعیان امامی داشته

۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۷، ص ۱۲۰.

۲. همو، ج ۱۸، ص ۷۹.

۳. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، ص ۳۴۷.

۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۲۹۵.

۵. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۷۰-۱۷۱.

۶. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۱۴-۲۱۶.

۷. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی، ص ۱۹۲.

است. وی یکی از پرورش یافتگان مکتب اهل بیت علیهم السلام است که حتی رجال نامدار اهل تسنن همچون سفیان نوری را به حلقه درس خود جذب نمود و بدین شکل علوم آل محمد را علاوه بر جامعه شیعه در میان اهل تسنن نیز منتشر نمود. روایات او که اغلب از ائمه اطهار علیهم السلام است بخش قابل توجهی از میراث حدیثی، تفسیری، تاریخی، فقهی و کلامی شیعه امامیه و دیگر مسلمانان را به خود اختصاص داد.^۱

ج: مومن طاق

محمد بن علی بن نعمان ملقب به مومن طاق از جمله دست پروردگان مکتب اهل بیت علیهم السلام و از شاگردان امام صادق علیه السلام بود که در مباحث کلامی و مناظرات بویژه در مباحث مربوط به امامت چیرگی خاصی داشت. مقام وی در نزد امام صادق علیه السلام به اندازه ای بود که در باره چند نفر از اصحاب که از جمله آنها مومن طاق بود فرمودند: زرارۃ بن أعین، و محمد بن مسلم، و برید بن معاویة العجلی، و الأحول أحبّ الناس إلیّ أحياء و أمواتاً^۲ برخی روایات های جالب از مناظرات وی در اثبات برتری علی علیه السلام بر سایر خلفا در کتاب های حدیثی یافت می شود.^۳

د: زرارۃ بن اعین

از شاگردان امام باقر و امام صادق علیه السلام است که دو سال از ایام امامت امام کاظم علیه السلام را نیز درک کرده است. زرارۃ در نقل و حفاظت احادیث امام باقر علیه السلام تا اندازه ای تلاش کرده است که امام صادق علیه السلام می فرماید: «لو لا زرارۃ لظننت أن أحادیث أبی سذهب»^۴ و برای زرارۃ رحمت پروردگار را طلب کرده است. الله زرارۃ^۵، زرارۃ یکی از اصحابی است که به اصحاب اجماع معرف بوده و راویان هر آنچه از آنها نقل شده باشد صحیح می دانند: الذین أجمعت العصابة علی تصحیح ما یصحّ عنهم.^۶ زرارۃ و پنج تن از شاگردان نامور امام باقر و امام

۱. کریمی محمود و طاووسی مسرور، سعید، خدمات علمی جابر بن یزید جعفری به اسلام و شیعه، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی، سال هفتم شماره ۲۸ زمستان ۸۸ ص ۱۸۳-۲۱۲.

۲. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین، ج ۱، ص ۷۶.

۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، زندگانی حضرت امام جعفر صادق علیه السلام. ص ۳۳۱؛ حسنی، علی اکبر، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ص ۱۷۴.

۴. ابن داود، حسن بن علی، الرجال، ص ۱۵۶.

۵. مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، ص ۶۶.

۶. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی، ص ۲۳۸.

صادق علیهما السلام را با عنوان «فقهها» ی اصحاب این دو امام یاد کرده و درباره زراره گفته است که وی برترین آنان بوده است. لذا می توان گفت شهرت زراره بیشتر در مباحث فقهی بوده است.^۱ جایگاه زراره تا اندازه ای است که در دایره المعارف اسلام که توسط مستشرقان نوشته شده است، میان شاگردان و صحابیان امام باقر علیه السلام به منزله فردی خودرأی مطرح شده است که معرفی زراره با وصف مزبور، نه تنها کمترین سهمی از واقعیت ندارد، بلکه تصویری واژگونه از مجموعه شاگردان امام باقر علیه السلام، و به ویژه تلقی نادرستی از یکی از بزرگ ترین شاگردان ایشان ترسیم می کند.^۲

هـ: ابان بن تغلب

از اصحاب امام سجاد و باقر و صادق علیهم السلام بوده است و مراحل تکمیل معلومات علمی او در زمان امام صادق علیه السلام اتفاق افتاده است. مقام وی در نزد امام صادق علیه السلام تا اندازه ای بود که وقتی خبر رحلتش را به امام دادند امام فرمود: «أما والله لقد أوجع قلبي موت أبان»^۳ و در روایت دیگری آمده است که امام به وی فرموده است: جَالِسُ أَهْلِ الْمَدِينَةِ فَإِنِّي أَحِبُّ أَنْ يَرَوْا فِي شِيعَتِنَا مِثْلَكَ.^۴

ابان در علوم متعددی متخصص بود از حدیث و کلام گرفته تا تفسیر و ادبیات و لغت و نحو و قرائت؛ شاید از این جهت بوده است که فریقین بر ثقه بودن وی علی رغم تاکید بر شیعه بودنش تاکید دارند.^۵ اخبار دیگری نیز درباره تعامل امام با وی نقل شده است.^۶

و: مفضل بن عمر

مفضل بن عمر جعفری کوفی از شاگردان نامی امام صادق علیه السلام است که رساله «التوحید» را از امام صادق علیه السلام روایت کرده است.^۷ و از زمان علامه مجلسی به توحید مفضل شهرت یافته است. چگونگی صدور کتاب

۱. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۴۴-۱۴۶.

۲. تقی زاده داوری، محمود، تصویر امامان شیعه در دایره المعارف اسلام، ص ۲۷۲.

۳. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا يحضره الفقيه، ج ۴، ص ۴۳۵.

۴. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی، ص ۳۳۰.

۵. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۳۱ و ۱۳۲.

۶. عطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الصادق، ج ۴، ص ۲۷۵-۲۷۶.

۷. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۶۹.

توحید بدین گونه روایت شده است که مفضل بن عمر با یکی از معاصران خود که در فلسفه مادی دستی داشته است پیرامون خدا و آفرینش بحثی روی داده که مفضل در این مباحثه شکست می خورد؛ لذا به امام مراجعه نموده و امام این جواب مفصل را در چهار جلسه به وی یاد می دهد: جلسه اول: در ذکر خلقت انسان، حکمت ها و تدبیر مخلوقات، جلسه دوم: در ذکر اقسام حیوانات و حکمت های آفرینش آنها، جلسه سوم: در ذکر خلقت آسمان ها و زمین و ماه و آفتاب و...، جلسه چهارم: در ذکر آفات و مکاره و مصایب که بر عالم و اهل آن وارد می شود و آزمایش های الهی و...^۱

برخی از علما برای هر یک از معصومان فردی را به عنوان «باب» معرفی کرده اند که معصوم توسط آن فرد توحید و معرفت پروردگار را به جهانیان معرفی کرده اند؛ که در این میان مفضل بن عمر باب امام صادق علیه السلام معرفی شده است.^۲

ز: جابر بن حیان

از جمله شاگردان امام صادق علیه السلام در علوم طبیعی، جابر بن حیان طرطوسی می باشد.^۳ طبق نظر برخی صاحب نظران، یکی از پایه های تمدن علمی، شناخت عالم طبیعت و قوانین آن است و در عصر حضرت صادق علیه السلام، شاگرد نامدار او جابر بن حیان در علوم طبیعی به پایه ای رسید که او را امروز پدر علم شیمی می نامند.^۴ البته امام توصیه هایی در علم کیمیا (شیمی) داشته است که نتیجه آن تربیت شاگردانی همچون جابر است که کتابی در هزار صفحه تالیف کرده که شامل احادیث امام صادق علیه السلام است.^۵ ظاهراً جابر اولین کسی است که در علم شیمی معروف شده است.^۶

در این مساله که جابر شاگرد امام صادق علیه السلام بوده است یا خیر، نظرات مختلفی ابراز شده است. برخی منابع رجالی و کتابشناختی همچون ابن ندیم در الفهرست^۷ وی را هر چند به صورت احتمال، از شاگردان حضرت می-

۱. مفضل بن عمر، التوحید، ص ۴۶-۴۸.

۲. بغدادی، ابن ابی الثلج، تاریخ أهل البيت، ص ۱۴۵-۱۴۸.

۳. عطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الصادق، ج ۱، ص ۱۱.

۴. سبحانی، جعفر، راهنمای حقیقت، ص ۴۵۵.

۵. ابن طولون، محمد بن علی، الأئمة الاثنا عشر، ص ۸۵.

۶. حیدر، اسد، الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، ج ۱، ص ۴۴۵.

۷. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ص ۴۲۰.

دانند، از میان علمای شیعه نیز سید بن طاووس، ابن قتیبه و دیگران نیز وی را شاگرد امام دانسته است.^۱ حتی اگر نظر مخالفان شاگرد بودن جابر را نیز در نظر بگیریم نباید این نکته را از نظر دور داشت که شرایط عصر زندگی معصومان به نحوی بود که عده ای از دشمنان اهل بیت علیهم السلام و غاصبان خلافت سعی داشتند همه فضایل اهل بیت و شیعیان را از بین ببرند و شاید دور از ذهن نباشد که به خاطر برخی موفقیت های خاص جابر در مسائل علمی علی الخصوص علم شیمی، تعدادی در صدد باشند تا دور بودن وی را از امام ثابت کنند تا موقعیت امام در نزد برخی مخفی بماند. از این روی نمی توان به سادگی از تاکید برخی رجالیون در شاگرد بودن جابر دست کشید.

ح: أبو حمزه ثمالی

أبو حمزه الثمالی ثابت بن دینار، که از اصحاب امام سجاد و باقر و صادق علیهم السلام است و ائمه او را لقمان زمان (أبو حمزة فی زمانه کلّمان فی زمانه) یا سلمان زمان (کسلمان الفارسی فی زمانه) تشبیه کرده اند.^۲ طبق برخی روایات ها، امام صادق علیه السلام احترام خاصی برای وی قائل بود. نقل است که امام کسی را به سراغ وی فرستاد در بقیع مشغول بود. پس از اینکه ابو حمزه به محضر امام شرفیاب شد امام به او فرمود: «إنی لأستریح اذا رأیتک».^۳ ناگفته نماند ابو حمزه راوی دعای عظیم شانی است که در سحر های مکاه مبارک رمضان از امام زین العابدین علیه السلام نقل شده است.^۴ ابو حمزه مورد توثیق علمای اهل تسنن قرار گرفته و از وی روایاتی را نقل کرده اند^۵ و در روایاتی نیز در تعامل امام صادق علیه السلام با وی ذکر شده است.^۶

ط: علی بن یقطين

از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام بوده و علی رغم اینکه دارای مقامی در دربار هارون الرشید بوده ولی هارون از ارادت وی به ائمه علیهم السلام بی خبر ماند. امام کاظم علیه السلام به دلیل بذل اموال و محبت به

۱. عالم زاده، هادی و کوهکن، رضا، مسئله جابری، ص ۳.

۲. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام؛ ج ۲، ص ۱۳۵.

۳. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی، ص ۳۳.

۴. طوسی، محمد بن حسن، مصباح المتجهّد، ج ۲، ص ۵۸۲.

۵. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۳۵.

۶. عطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الصادق، ج ۴، ص ۲۸۵-۲۸۶.

اهل بیت علیهم السلام و قضای حوائج شیعیان، بهشت را به وی تضمین کرده بود^۱ وی از جمله شاگردانی است که در دستگاه خلافت عباسی وارد شد و از آن طریق به خدمت شیعیان همت گماشت.^۲

نتیجه

الگو گیری از امام صادق علیه السلام به عنوان امام شیعیان در استفاده از شیوه شاگرد پروری، استفاده از روش یکی از علمای اسلامی در تربیت نیروی متخصص برای عموم مسلمانان، همچنین به کاربردن تجربیات یکی از شخصیت های تاریخی در ارائه نحوه تعلیم و تربیت شاگردان برای عموم پژوهشگران بدون توجه به اعتقادات بیانگیر ثمرات واکاوی سیره تربیت شاگرد امام صادق علیه السلام برای اقشار مختلف علما می باشد که علاوه بر تاکید بر تخصص پروری و ژرف کاوی در علوم، راهگشای عملی دولتمردان در استفاده از نیروهای متخصص در هر رشته ای متناسب با نیاز جامعه می باشد.

امام صادق علیه السلام که مدت بیست و هشت سال تربیت شیعه را به عهده داشت، در حوزه های مختلف علمی صاحب نظر بوده که اعتراف ثبت شده دانشمندان برجسته حوزه های علمی از موافق و مخالف در برگیرنده های تاریخ گواه این موضوع است، علاوه بر آنکه طبق اعتقاد شیعه برخی علوم خاص را نیز دارا می باشد.

شرایط فرهنگی اجتماعی و سیاسی عصر امام صادق علیه السلام ایجاب می کرد که امام از قیام مسلحانه و سایر شیوه های اسلاف خود استفاده نکرده و شیوه شاگرد پروری را برای تبیین معارف اسلام ناب محمدی و عقاید شیعه علوی برگزیند؛ پیدایش نحله ها و مذاهب مختلف در اعتقادات، گسترش عقاید کلامی و مباحث فلسفی سرزمین های فتح شده به سوی دروازه های علمی اسلام، ترجمه کتاب های یونانی، هندی و ایرانی به زبان عربی، تغییر حکومت سفاک اموی به حکومت مزورانه و مستبدانه عباسی، آزادی نسبی مناظرات زنادقه، صوفیه، معتزله و انتشار علوم اسلامی همچون تفسیر، فقه، حدیث، کلام، جدل و علوم دیگر مانند انساب، لغت، شعر، ادب، خط، تاریخ، نجوم نمونه هایی از ویژگی های عصر امام در قرن دوم می باشد. البته امام تنها در دهه سوم قرن دوم هجری آزادی نسبی داشت که حتی در

۱. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی، ص ۴۳۲.

۲. مظفر، محمد حسین، الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۱۵۶-۱۵۸.

همان دهه نیز فعالیت‌های آن حضرت و شیعیان تحت کنترل بود، اما پیش از آن، در دوران امویان و پس از آن به وسیله منصور عباسی، شدیدترین فشارها علیه شیعیان اعمال می‌شد.

امام صادق علیه السلام در تربیت شاگردان بر اساس وظیفه امامت اقدام کرده است که متناسب با شرایط زمان و مقتضیات آن پیاده سازی کرده است در کنار این که به علایق شاگردان نیز توجه داشت.

معرفی مصادیق و نمونه ها در هر علمی به فهم موضوع کمک شایانی می کند، همانگونه که روش قرآن در معرفی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم به عنوان الگو و ذکر نمونه هایی از تاریخ گذشتگان با توجه به همین موضوع قابل توجیه است.

برخی شاگردان خاص حضرت صادق علیه السلام در حوزه های مختلف علمی را می توان این چنین بر شمرد: هشام بن حکم در مباحث کلامی، جابر بن یزید جعفی در حدیث و تفسیر، مومن طاق در مباحث کلامی بویژه مباحث مربوط به امامت، زراره بن اعین در فقه، ابان بن تغلب در حدیث و تفسیر، مفضل بن عمر در مباحث توحیدی و شناخت پروردگار، جابر بن حیان (با پذیرش شاگرد بودن) در علوم تجربی نظیر شیمی، أبو حمزه ثمالی در دعا شناسی و مطالب عرفانی، علی بن یقطین در مباحث سیاسی.

والحمد لله رب العالمین

فهرست منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی؛ کمال الدین و تمام النعمه؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ تهران: اسلامیه؛ چاپ دوم: ۱۳۹۵ ق.
- _____؛ من لا یحضره الفقیه؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی؛ چاپ دوم: ۱۴۱۳ ق.
- ابن داود، حسن بن علی؛ الرجال؛ تهران: دانشگاه تهران؛ چاپ اول: ۱۳۴۲ ش.
- ابن طولون، محمد بن علی؛ الأئمة الاثنا عشر؛ قم: رضی؛ [بی تا].
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق؛ الفهرست، تحقیق: رضا تجدد؛ نشر محقق، [بی جا]، [بی تا].
- امین عاملی، محسن؛ اعیان الشیعه؛ بیروت: دار التعارف؛ ۱۴۰۳ ق.
- برقی، احمد بن محمد؛ المحاسن؛ تصحیح جلال الدین محدث؛ قم: دار الکتب الإسلامیه؛ چاپ دوم: ۱۳۷۱.
- بغدادی، ابن ابی الثلج؛ تاریخ أهل البيت؛ قم: آل البيت؛ چاپ اول: ۱۴۱۰ ق.
- پیشوایی، مهدی؛ سیره پیشوایان؛ قم: موسسه تحقیقاتی و تعلیماتی امام صادق علیه السلام؛ چاپ ششم: ۱۳۷۶.
- تقی زاده داور، محمود؛ تصویر امامان شیعه در دایره المعارف اسلام؛ قم: موسسه شیعه شناسی؛ چاپ اول: ۱۳۸۵.
- جعفری، حسین محمد؛ تشیع در مسیر تاریخ؛ مترجم سید محمد تقی آیت اللهی؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی؛ چاپ یازدهم: ۱۳۸۲.
- جعفریان، رسول؛ حیات فکری و سیاسی ائمه؛ قم: انصاریان؛ چاپ ششم: ۱۳۸۱.
- جمشیدی مطلق، ابوالفتح؛ جابر بن یزید جعفی و تفسیر او (پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث) استاد راهنما: جعفر نکونام؛ استاد مشاور محمدعلی تجری؛ دانشگاه قم. دانشکده علوم انسانی، قم، ۱۳۸۰.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ إثبات الهداء بالنصوص و المعجزات؛ بیروت: اعلمی؛ چاپ اول: ۱۴۲۵ ق.
- حسنی، علی اکبر؛ تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول: ۱۳۷۹.
- حیدر، اسد؛ الإمام الصادق و المذاهب الأربعة؛ بیروت: دار التعارف؛ چاپ پنجم: ۱۴۲۲ ق.
- _____؛ امام صادق و مذاهب چهارگانه؛ مترجم حسن یوسفی اشکوری؛ تهران: شرکت سهامی انتشار؛ چاپ اول: ۱۳۶۹.
- دیباجی، ابراهیم؛ توحید مفضل، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۳۴، شماره ۱ و ۲، ۱۳۷۵ ص ۱۷-۲۶.

- سبحانی، جعفر؛ راهنمای حقیقت؛ تهران: نشر مشعر؛ چاپ پنجم: ۱۳۸۷.
- شبستری، عبد الحسین؛ الفایق فی رواة و اصحاب الامام الصادق علیه السلام؛ قم: موسسه نشر اسلامی؛ چاپ اول: ۱۴۱۸ق.
- شوشتری، نور الله؛ إحقاق الحق و إزهاق الباطل؛ قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی؛ چاپ اول: ۱۴۰۹ ق.
- شهیدی، جعفر، زندگانی امام صادق جعفر بن محمد علیه السلام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم: ۱۳۷۸.
- صفار، محمد بن حسن؛ بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم؛ قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی؛ چاپ دوم: ۱۴۰۴ ق.
- صهبائی زارعی، ریحانه؛ شاگردان برجسته امام جعفر صادق علیه السلام (پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی) دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی. ۱۳۸۴. استاد راهنما تفضلی؛ استاد مشاور سعیدی.
- طباطبائی، محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ترجمه محمد باقر موسوی همدانی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی؛ چاپ چهاردهم: ۱۳۸۰.
- _____؛ تعالیم اسلام؛ تحقیق هادی خسروشاهی؛ قم: بوستان کتاب؛ چاپ اول: ۱۳۸۷.
- _____؛ شیعه در اسلام؛ ویرایش محمد علی کوشا؛ قم: دارالتفسیر، چاپ اول: ۱۳۷۹.
- طبرسی، فضل بن حسن؛ إلام الوری بأعلام الهدی؛ قم: آل البيت؛ چاپ اول: ۱۴۱۷ ق.
- _____؛ تاج الموالید؛ بیروت: دار القار؛ چاپ اول: ۱۴۲۲ ق.
- طوسی، محمد بن حسن؛ مصباح المتجهد و سلاح المتعبد؛ بیروت: مؤسسه فقه الشیعه؛ چاپ اول: ۱۴۱۱ ق.
- عالم زاده، هادی و کوهکن، رضا؛ مسئله جابری (نوع شناسی اشارات جابر بن حیان به امام جعفر صادق علیه السلام. دو فصلنامه اسلام پژوهی، شماره اول. پاییز و زمستان ۸۴ ص ۱-۲۰.
- عاملی، محسن امین؛ أعیان الشیعه؛ بیروت: دار التعارف؛ ۱۴۰۳ ق.
- عطاردی، عزیز الله؛ مستند الإمام الصادق أبی عبد الله جعفر بن محمد علیهما السلام؛ تهران: عطارد؛ چاپ اول: ۱۳۸۴ ش.
- علامه حلی، حسن بن یوسف؛ نهاية الوصول الی علم الأصول؛ قم: موسسه الامام الصادق علیه السلام؛ چاپ اول: ۱۴۲۵ ق.
- قاضی نعمان، محمد؛ شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام؛ قم: جامعه مدرسین؛ چاپ اول: ۱۴۰۹ ق.

- کریمی محمود و طاووسی مسرور، سعید؛ خدمات علمی جابر بن یزید جعفی به اسلام و شیعه؛ فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی، سال هفتم شماره ۲۸ زمستان ۸۸ ص ۱۸۳-۲۱۲.
- کشی، محمد بن عمر؛ رجال الکشی (إختیار معرفة الرجال طوسی)؛ مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد؛ چاپ اول: ۱۴۰۹ ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تحقیق: دارالحديث؛ قم: دار الحديث؛ چاپ اول: ۱۴۲۹ ق.
- گرجی، ابو القاسم؛ تاریخ فقه و فقها؛ تهران: سمت؛ چاپ سوم: ۱۴۲۱ ق.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار عليهم السلام، بیروت: دار إحياء التراث العربی؛ چاپ دوم: ۱۴۰۳ ق.
- _____؛ زندگانی حضرت امام جعفر صادق علیه السلام؛ ترجمه جلد ۱۱ بحار الانوار؛ مترجم موسی خسروی؛ تهران: اسلامیة؛ چاپ دوم: ۱۳۹۸ ق.
- مسعودی، علی بن حسین؛ إثبات الوصية للإمام علی بن أبی طالب؛ قم: انصاریان؛ چاپ سوم: ۱۴۲۶ ق.
- مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ تهران: صدرا؛ سال چاپ متفاوت.
- مظفر، محمد حسین؛ الإمام الصادق علیه السلام؛ قم: جامعه مدرسین؛ چاپ دوم: ۱۴۲۱ ق.
- معروف الحسنی، هاشم؛ زندگانی دوازده امام عليهم السلام؛ مترجم محمد مقدس؛ تهران: امیر کبیر؛ چاپ چهارم: ۱۳۸۲.
- _____؛ سيرة الأئمة الاثنی عشر عليهم السلام؛ نجف: المكتبة الحيدرية؛ چاپ اول: ۱۳۸۲ ق.
- مفضل بن عمر، التوحيد؛ ترجمه محمد باقر بن محمد تقی مجلسی؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ چاپ اول: ۱۳۷۹.
- مفید، محمد بن محمد؛ الاختصاص؛ تصحیح علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی؛ قم: المؤتمر العالمي لالغیة الشيخ المفید؛ سال چاپ اول: ۱۴۱۳ ق.
- _____؛ الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد؛ قم: کنگره شیخ مفید؛ چاپ اول: ۱۴۱۳ ق.
- هاشمی، زهرا؛ تاثیر شاگردان ممتاز امام صادق (ع) در گسترش دانش مسلمین [پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ تشیع] / استاد راهنما مینو صدرزاده؛ استاد مشاور محمد رمضان پور؛ دانشگاه پیام نور، مرکز مشهد، دانشکده الهیات، گروه علمی تاریخ، سال ۱۳۸۹.